25

Journal Homepage: http://journal.richt.ir/mbp/
P. ISSN: 2645-5048 & E. ISSN: 2645-5706
Motaleat-eBastanshenasi-eParseh(MBP) || Vol. 7 || No. 25 || Autumn 2023 ||

Investigation on Karaj Abu-Dolaf Khanqahs base on Written Sources and Archaeological Evidence

Zarei, M. E.[1]; Sharahi, I.[2]

Type of Article: **Research**
Pp: 193-217
Received: 2021/06/20; Accepted: 2021/08/23
https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.25.193

Abstract

City of Karaj Abu-Dolaf is one of the important cities in Islamic period which formed in early Islamic period then got prosperity in middle centuries. Knowledge about this city was limited to written resources till three decades ago. At present, we have more information about its location and remains through enough archaeological surveys as well as study of texts. One of the most important remains of it are Khanqahs. Khanqahs were constituted as centers for teaching the bases of religious learning and the principles of the Sufi orders from the fourth century in Islamic lands. Besides the city of Karaj Abu-Dolaf had several Khanqahs, so the aim of this research is to investigate those through archaeological survey then documents and texts. This research has three questions as following: 1. what time is supposed to formation and development of Khanqahs based on written documents and historical evidence? 2. What role documents and archaeological evidence has in coincidence of Karaj place with Astaneh city? 3. What were the location of Khanqahs in spatial structure of Karaj city? The approach of this article is historical-descriptive-analytical and information was obtained via documentary and field researches. Till now, no research has done about Karaj Khanghahs and based on documents and archaeological surveies, in addition to coincidence of current location of Astaneh city with old city of Karaj Abu-Dolaf, we can state Khanghahs of Karaj city were parts of spatial structure of city and sustained its functional relations with the architectural structures and remains after city's decline.

Keywords: Khanqahs,Zawiah, Karaj Abu-Dolaf, Astaneh, Sufism.

***Motaleat-e Bastanshenasi-e Parseh* (MBP)**

Parseh Journal of Archaeological Studies
Journal of Archeology Department of Archeology Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran

Publisher: *Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).*
Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the ***Creative Commons****.*

1. Professor, Department of Archeology,Faculty of Art and Archiecture, Hamedan, Bu-Ali Sina University, Iran (Corresponding Author).
Email: me-zarei@basu.ac.ir
2. Ph.D in Archaeology, Department of Archeology, Faculty of Art and Archiecture, Hamedan Bu Ali Sina University, Iran

Citations: Zarei, M. E. & Sharahi, E., (2023). "Investigation on Karaj Abu-Dolaf Khanqahs base on Written Sources and Archaeological Evidence". *Parseh J Archaeol Stud. (PJAS),* 7(25): 193-217. https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.25.193
Homepage of this Article: http://journal.richt.ir/mbp/article-1-589-en.html

Introduction

Khanqahs are one of the important architectural space related to sufism and its thoughts. One of the cities that these sort of spaces was prominent is Karaj city. This city was formed in entrance of Islam then in middle century was one the important cities of Jebal or Iraq ajam (Banakati, 2007: 458; Ibn-Batuteh, 1997: V. 1: 281). Written sources have mentioned the location, political and social status of Karaj thus these traces let investigators to purpose suggestions about coincidences of Astaneh city with Karaj. Fortunately,through recent decade a lot of archaeological evidence were recognized in Astaneh city. One of the most important evidence was the inscription of instruction of a Khanqah and other works related to this structure that was found in water infrastructure digging in 2017. This discovery provides conditions to understand the function of Khanqahs at Karaj city. Following discovery, through study of local resources, spaces with function of Khanqah and Zawiah was recognized. According to local traditions those spaces were used by some of the sufi elders whose names and lands which were dedicated to their Khanqahs were mentioned by some endowments documents. Documents provide backgrounds to understand the relative location of these Khanqahs then usage of aerial photos and field survey helped to determine two Khanqahs location like Zawiah of Sheihk najm-odin Mahmud. Also Authors' discussed the status of two elders named Pir Ismail and Pir Agha then tried to clarify the role of them as local elders.

Questions & Hypothesis: 1. What time is supposed to formation and development of Khanqahs based on written documents and historical evidence? 2. What role documents and archaeological evidence has in coincidence of Karaj place with Astaneh city? 3. What were the location of Khanqahas in spatial structure of Karaj city?

The hypotheses are: 1. Karaj Khanqahs were constructed in middle Islamic period. 2. Available documents, confirm the status of Karaj Abu-Dolaf with current situation of Astaneh city. 3. Some evidence like inscription of Khanqah instruction, Khanqah Sheikh Mahmud Karaji and grave of local elderly shows status dedication in name of Khanqah or Zawiah in special structure of Karaj city.

Identified Traces

Astaneh town located in 8 Km of Shazand city. Resources, confirm the status of this city with historical Karaj city. What causes the study of Karaj Khanqahs are classified in two group: 1. Archaeological and architectural evidence 2. Historical documents. Archaeological evidence includes "inscription of Khanghah structure" and ruins of architectural spaces in Astaneh city in name of Khanqah and grave of Sheikh Najm-odin Mahmud, Kamal-odin Ismail Khanqah and grave of Pir Ismail as well as Pir Agha.

Inscription of Khanqah instruction, is a turquoise square tile with 5 cm diameter and dimension of 42 cm that letters of inscription are carved in kufic scripts on its bed. The inscription is as following:

انشاء بناء هذا الخانقاه/ [بید] الفقیر المحتاج/
الل[ی رحم]هُ ربه الخبیر،/بخ[تیا]ر بن ابی‌بکر الدّما
نخ[ی]ار، لیکون محض رجال /المتصوّفه المختارین

Khanqah Sheikh Mahmud Karaji in Sheikh District of Astaneh city is known as "Sheikh Grave" the palace he was buried. Three historical documents from Timurid, Safavid and Qajar period are available related to Sheikh Grave that introduce the trustee of endowment as well as dedication of farms. In two older documents the name of Karaj are mentioned. In these three documents there is a list of farms dedicated to these elders' mausoleums. A general overview of these documents shows that titles of some of these farms are repeated in these documents. These titles are as follows: Savanj (Savaj, Savanj); Seven; Ahangaran; Balman; Azna; Dow Khawharan; Aghran and Sheikh. The location of some of these farms suchas Ahangaran, Balman, Dow Khawaharan; Aghran and Sheikh could be identified at the town of Astanah and its vicinities. There is a safavid documentfor the Kamal-odin Ismail Khanqah that listed the endowment of it but its building had been destroyed. The monument of two local elders (Pir Agha and Pir Ismail) had been destroyed but there is a little evidence related to the monument of Pir Ismail.

Conclusion

The goal of this research based on three question, time of Khanqah formation, documents and available evidence in locating the Karaj city into today Astaneh town and status of Khanqahs in Karaj city spatial structure. Base on tiles inscription type, form and type of stone grave inscription, we could suggest that Karaj Khanqahs at least were active in 6 to 8 centuries in middle Islamic period. Besides, the Zawiah of Sheikh Najmol-din Mahmud is the most important Khanqah that should to be dated which it need to excavate the Sheikh grave located in Sheihk district square. Documents that have studied gives a considerable information to locating Karaj with the current city of Astaneh. These documents in addition to state the function of Khanqahs and depicting the importance of trustees and maintaining the endowments for the elder's monuments, mention the name of Karaj as well as other places that their location could be traced in vicinity of Astaneh and Shazand cities. Khanqahas and graves of elders in Astaneh city, were in relation with other spatial structure of this city in its prosperity.

Acknowledgment

We are grateful to Ali Jiryaei Sharahi, Hassan Khanabadi Bozchaloei and Abbas Bavarsaei for their sincere cooperation in preparing the maps and plans.

Observation Contribution

The participation of the first author was 60% and the second author was 40%. In this

article, the collection of library information and documents was done by the first author and field investigations by the second author. The writing of the article has been done in a combined way and with the consensus of two authors.

Conflict of Interest

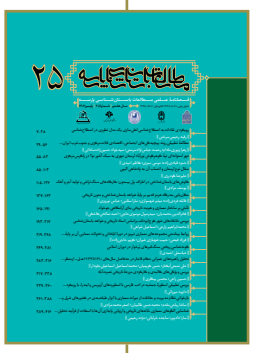
The authors of the article have not received any money from a third party (government, commercial, foundation, etc.) for any part of the article, there is no ongoing publication, refereed or registered, related to this work And they have not used any interdisciplinary tests

فصلنامهٔ علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه || شمارهٔ ۲۵ || سال هفتم || پاییز ۱۴۰۲ ||
نشانی پایگاه نشریه: http://journal.richt.ir/mbp
P. ISSN: 2645-5048 & E. ISSN: 2645-5706

بررسی خانقاه‌های شهر کرج‌ابودلف براساس اسناد تاریخی و شواهد باستان‌شناسی

محمدابراهیم زارعی[I]؛ اسماعیل شراهی[II]

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۲۱۷ - ۱۹۳
تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۳۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۰۱
شناسهٔ دیجیتال (DOI): https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.25.193

چکیده

شهر کرج‌ابودلف یکی از مهم‌ترین شهرهای دوران اسلامی است که در سده‌های اولیهٔ این دوره شکل‌گرفت و در قرون میانی به شکوفایی رسید. شناخت از این شهر تا سه دههٔ گذشته صرفاً به اشارات متون تاریخی مربوط می‌شد. حال با انجام بررسی‌های میدانی باستان‌شناسی و مطالعهٔ اسناد تاریخی می‌توان به شناخت بیشتری از موقعیت مکانی شهر یادشده و آثار و بقایای به‌جای‌مانده از آن دست‌یافت. یکی از مهم‌ترین آثار قابل‌مطالعهٔ کرج ابودلف، خانقاه‌ها است. خانقاه‌ها به‌عنوان مراکزی برای آموزش مبانی دین و اصول طریقت، از قرن چهارم هجری‌قمری در بلاد اسلام شکل گرفته و به بسط تصوف پرداختند. در این‌میان، شهر کرج‌ابودلف دارای چند خانقاه بوده که هدف این نوشتار بررسی آن‌ها با بهره‌گیری از بررسی باستان‌شناسی و مداقه در اسناد و متون تاریخی است. پرسش‌های تحقیق عبارتنداز: ۱. اسناد مکتوب و شواهد تاریخی، چه زمانی را برای شکل‌گیری و توسعهٔ خانقاه‌ها در شهر کرج‌ابودلف پیشنهاد می‌کنند؟ ۲. نقش اسناد و شواهد باستان‌شناسی مرتبط با خانقاه‌ها در انطباق مکان کرج با شهر آستانه چیست؟ ۳. خانقاه‌های شهر کرج چه جایگاهی در ساختار فضایی شهر کرج داشته‌اند؟ روش پژوهش در این جستار، تاریخی و با رویکرد توصیفی-تحلیلی است و شیوهٔ گردآوری اطلاعات، میدانی و کتابخانه‌ای است. تاکنون پژوهشی مستقل درباب خانقاه‌های شهر کرج صورت نگرفته است و براساس مطالعهٔ اسناد موجود و بررسی‌های باستان‌شناسی، سوای از انطباق موقعیت شهر فعلی آستانه با شهر کرج‌ابودلف می‌توان بیان‌داشت که خانقاه‌های شهر کرج در سده‌های میانی دوران اسلامی به‌عنوان بخشی از ساختار فضایی شهر مذکور شکل گرفته و پیوندهای کارکردی خود را پس از زوال کرج با بقایا یا دیگر آثار معماری شهر حفظ کرده‌اند.

کلیدواژگان: خانقاه، زاویه، کرج ابودلف، آستانهٔ شازند، تصوف.

I. استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران (نویسندهٔ مسئول).
Email: me-zarei@basu.ac.ir
II. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران

ارجاع به مقاله: زارعی، محمدابراهیم؛ و شراهی، اسماعیل، (۱۴۰۲). «بررسی خانقاه‌های شهر کرج‌ابودلف براساس اسناد تاریخی و شواهد باستان‌شناسی». مطالعات باستان شناسی پارسه، ۷ (۲۵): ۲۱۷-۱۹۳. https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.25.193
صفحهٔ اصلی مقاله در سامانهٔ نشریه: http://journal.richt.ir/mbp/article-1-589-fa.html

فصلنامهٔ علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریهٔ پژوهشکدهٔ باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری
حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقالهٔ چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

خانقاه‌ها یکی از مهم‌ترین فضاها در معماری به‌حساب می‌آیند؛ این فضاها که در ارتباط با تصوف و اندیشه‌های صوفی‌گری شکل‌گرفته‌اند، مکانی برای سکونت و عبادت صوفیان مقیم و مسافر، آموزش مبانی دین و اصول طریقت، تهذیب نفس و دریافت مبانی تصوف از حدیث و تفسیر و کلمات قطب، شیخ و یا پیر به‌حساب می‌آیند (کیانی، ۱۳۶۹: ۶۹). در برخی از شهرها خانقاه‌ها به‌عنوان جزئی از فضای شهری به‌حساب می‌آمدند و به‌صورت بناهایی منفرد یا وابسته به دیگر عناصر، ازجمله: بازار، حمام، بقاع متبرکه، تحت مدیریت شیخ، پیر، قطب جنبه‌های کارکردی خود را ارائه می‌کردند (قیومی‌هندی و سلطانی، ۱۳۹۳: ۷۵). یکی از شهرهایی که این نوع فضاها در آن موردتوجه واقع شده، شهر کرج‌ابودلف است. این شهر در سده‌های اولیهٔ ورود اسلام شکل‌گرفت و در قرون میانه یکی از مهم‌ترین شهرهای عراق عجم به‌حساب آمد (بناکتی، ۲۰۰۷: ۴۵۸؛ ابن‌بطوطه، ۱۳۷۶، ج۱: ۲۸۱). تا چند دههٔ پیش شناخت ما از این شهر تنها به اشارات متون تاریخی متکی بود. این متون در قالب کتاب‌های جغرافیایی، سفرنامه‌ها و... موقعیت، ابعاد و جایگاه سیاسی و اجتماعی کرج را برشمردند و حداقل از اواسط دورهٔ قاجار و بعد از آن به پژوهشگران اجازه دادند تا دربارهٔ جانمایی این شهر حدفاصل همدان و اصفهان گام برداشته و گمانه‌هایی دربارهٔ انطباق موقعیت مکانی روستا و بعد شهر آستانهٔ شازند با کرج‌ابودلف را پیشنهاد دهند. خوشبختانه طی دههٔ اخیر شواهدی در شهر آستانهٔ شازند در قالب محوطه‌ها، گورستان‌ها و... موردمطالعه قرار گرفته و داده‌هایی از زیر خاک به‌دست آمده که نشان از وجود شهری بزرگ در این ناحیه دارد. این شواهد و نشانه‌ها هم‌سو با منابع و متون تاریخی فرض اولیه برای موقعیت کرج با شهر فعلی آستانه را قوت بخشیده و امکان بررسی بیشتر برای این انطباق را با انجام کاوش‌های باستان‌شناسی در منطقه فراهم آورده است. یکی از مهم‌ترین شواهد به‌دست‌آمده در شهر آستانه در سال ۱۳۹۶هـ.ش. کتیبهٔ ساخت یک خانقاه و دیگر آثار مرتبط با آن بود که حین حفاری ادارهٔ آب و فاضلاب شهری به‌دست آمد؛ هرچند امکان کاوش و شناخت از طرح اولیهٔ خانقاه مکشوف که کتیبهٔ موجود قدمت آن را به سده‌های ششم و هفتم هجری‌قمری منتسب می‌کرد میسر نشد، ولی این کشف، اولین گام برای شناخت بیشتر از فضاهایی با کاربری خانقاه در شهر یادشده به‌حساب آمد و به نگارندگان اجازه داد تا دربارهٔ شناخت بیشتر از کاربری‌های این‌چنینی به مطالعه و بررسی بپردازند. به‌دنبال آن، با کمک مردم محلی، نوشته‌های «ابراهیم دهگان» دربارهٔ تاریخ کرج و شواهدی که حاصل بررسی و بعضاً بررسی باستان‌شناسی نگارندگان در شهر آستانه بود، فضاهایی با کاربری خانقاه، زاویه، روضه و... مورد شناسایی و بررسی قرار گرفت. فضاهای اشاره‌شده به پیران محلی و مشایخی منتسب است که خوشبختانه اسناد تاریخی مهمی دربارهٔ این مشایخ، مکان‌های وقف‌شده برای خانقاه‌ها و مزارات آن‌ها از دوره‌های تیموری، صفوی و قاجار موجود است. اسناد زمینهٔ مطالعهٔ محلی برای شناخت مکان این خانقاه‌ها را فراهم آورد و به نگارندگان اجازه داد تا با استفاده از تصاویر هوایی و بررسی میدانی حداقل موقعیت دو خانقاه را در شهر آستانه مشخص و یکی از آن‌ها به‌نام «زاویه» یا «خانقاه شیخ‌محمود کرجی» را در محلهٔ شیخ آستانه مورد شناسایی قرار دهند. نگارندگان، هم‌چنین به جایگاه دو پیر به‌نام‌های «پیراسماعیل» و «پیرآقا» که هرکدام دارای آرامگاهی برای خود در شهر کرج بوده پرداخته و تلاش نمودند تا نقش آن‌ها را به‌عنوان پیران خانقاه و یا زوایه‌های محلی در کرج مشخص سازند. به‌طور قطع اسناد مکتوب، شواهد تاریخی، مدارک باستان‌شناختی و فضاهای معماری بررسی‌شده در قالب خانقاه‌ها یا جایگاه پیران و صوفیان سوای از بیان اهمیت خانقاه‌ها و تبیین جایگاه مذهبی مشایخ و پیران محلی، به شناخت دقیق‌تر از جایگاه و موقعیت والای دینی شهر کرج و انطباق آن با شهر کرج کمک کرده و راه را برای بررسی‌های جامع‌تر در دیگر حوزه‌های علمی فراهم می‌کند.

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: اسناد و شواهد تاریخی، چه زمانی برای شکل‌گیری و توسعهٔ خانقاه‌ها در شهر کرج‌ابودلف پیشنهاد می‌کنند؟ نقش اسناد و شواهد باستان‌شناسی مرتبط با خانقاه‌ها در انطباق مکان کرج با شهر آستانه چیست؟ خانقاه‌های شهر کرج چه جایگاهی در ساختار فضایی شهر کرج داشته‌اند؟

بر این‌اساس با مطالعهٔ اسناد تاریخی و بررسی شواهد باستان‌شناسی موجود می‌توان این فرضیات را پیشنهاد داد: خانقاه‌های شهر کرج در سده‌های میانی دوران اسلامی شکل‌گرفته‌اند؛ جای‌نام‌ها، اسامی چون کرجی و اسناد تاریخی موجود که در آن از مزارع وقف‌شده در کرج یاد شده، انطباق جایگاه کرج‌ابودلف با شهر آستانهٔ فعلی را قطعی می‌سازند. هرچند بخش عمدهٔ شهر کرج مدفون است، اما شواهد بررسی‌شده چون کتیبهٔ ساخت خانقاه، خانقاه شیخ‌محمود کرجی و مزار پیران محلی، نشان از اهمیت و اختصاص جایگاه‌هایی به‌نام خانقاه یا زاویه در ساختار فضایی شهر کرج دارد.

روش پژوهش: این پژوهش جنبهٔ بنیادی دارد و به‌روش تاریخی و با رویکرد توصیفی-تحلیلی انجام‌گرفته و مبتنی‌بر داده‌هایی است که در نتیجهٔ مشاهدات میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای گردآوری شده است. جامعهٔ آماری تحقیق، خانقاه‌ها و زاویه‌های شهر کرج‌ابودلف است که موقعیت مکانی آن‌ها را می‌توان براساس اسناد و متون تاریخی سده‌های نهم تا سیزدهم هجری‌قمری بررسی‌های میدانی در محل، مطالعهٔ فضاهای معماری موجود و شواهد تاریخی منقول مرتبط با پیران محلی، مشخص کرد؛ لذا این تحقیق ضمن توجه به انطباق کرج‌ابودلف با شهر آستانهٔ شازند به بررسی زمان شکل‌گیری، توسعهٔ خانقاه‌ها و اهمیت آن‌ها در ساختار فضایی شهر قدیم کرج‌ابودلف پرداخته است.

پیشینهٔ پژوهش

در ارتباط با شهر کرج‌ابودلف و جغرافیای تاریخی آن، چند مقاله و کتاب به رشتهٔ تحریر درآمده که هیچ‌یک به‌طور مستقل برروی خانقاه‌های این شهر متمرکز نشده است. قدیمی‌ترین آن‌ها، کتاب گزارشنامه یا فقةاللغه فی‌اسامی امکنه در مطلع کتاب کرجنامه یا تاریخ آستانهٔ ابراهیم دهگان است (دهگان، ۱۳۴۲). دهگان در این کتاب ضمن پرداختن به جغرافیای کرج‌ابودلف در مبحثی کوتاه به دو «خانقاه شیخ‌نجم‌الدین‌محمود کرجی» و «خانقاه کمال‌الدین اسماعیل» پرداخته و متن اسنادی تاریخی را مربوط به دورهٔ صفوی بدون آوردن تصویری از آن‌ها، درهمان کتاب آورده است (همان: ۲۸). در دیگر مقالات و کتاب‌های نوشته‌شده، بیشتر به موضوع جغرافیای تاریخی کرج‌ابودلف و یا به‌طور مشخص به سکه‌های مکشوف در شهر آستانهٔ شازند پرداخته شده و تنها نامی از شیخ‌نجم‌الدین‌محمود کرجی برده شده است (ر. ک. به: خزائلی، ۱۳۸۵؛ جیربایی، ۱۳۸۵؛ شراهی و صدیقیان، ۱۳۹۵؛ افتخاری، ۱۳۹۸).

موقعیت جغرافیایی و پیشینهٔ تاریخی کرج‌ابودلف

براساس اشارات متون تاریخی شهر کرج با نام «بوهین‌کره» یا «کره» خوانده می‌شد که به‌معنای «خرمن‌گاه‌کره» یا «کرج» بود (قمی، ۱۳۶۱: ۲۳؛ ابن‌المستوفی، ۱۹۸۰: ج۲، ۱۰۱). این مکان تا قبل از ورود اعراب، مأمن عجمان بوده و در قالب یک روستا یا شهر کوچک، آبادانی داشته است (اصطخری، ۲۰۰۴: ۱۹۹؛ یعقوبی، ۱۳۸۱: ۴۸). اوایل حکومت عباسیان امیری ازجانب خلفای وقت، یعنی «هارون» به حکومت این منطقه گمارده می‌شود که معروف به «ابودلف قاسم بن عیسی عِجلی» بود. این شخص که از خاندانی موسوم به «ابی‌دلف» بوده، در کرج شروع به ساخت‌وسازهای گسترده می‌کند که این کار پس از وی توسط فرزندانش ادامه می‌یابد. از این شهر، طی قرون چهار تا

هفت هجری‌قمری با نام‌های دیگری چون: «ایغارین»، «ابعارین» و «کره» نیز یاد شده است. خاندان ابودلف عجلی، یک‌صدسال تمام (از ۱۸۵ تا ۲۸۵) بر بخشی از ناحیت جبال (کوهستان/ ولایات پهله/عراق‌عجم) فرمان رانده و امارت داشته‌اند (اذکائی، ۱۳۶۷: ۱۰۴). کرج تا اواخر سدهٔ سوم هجری‌قمری در دست خاندان ابودلف بود و بعد از آن به‌عنوان شهری وابسته به اصفهان یا همدان و یا به‌صورت مستقل در زمان حکومت «سامانیان»، «آل‌زیار» و «آل‌بویه» دارای اهمیت بود. در فاصلهٔ سال‌های ۳۳۵ تا ۳۶۱هـ.ق. و سپس ۳۶۶ تا ۳۷۳هـ.ق. سکه‌های طلایی را با نام «علی عمادالدوله ابوالحسن»، «حسن رکن‌الدوله ابوعلی» و «مؤیدالدوله ابومنصور بن رکن‌الدوله»، در آنجا ضرب کردند (رضائی‌باغ‌بیدی، ۱۳۹۳: ۵۰۱-۴۹۱). این شهر در تمامی دوره‌های بعد از آل‌بویه در دورهٔ «غزنویان»، «سلاجقه» و «ایلخانان مغول» شهر مهمی بود و تا قرن دهم و شروع دورهٔ صفویه به‌عنوان «کرج» خوانده می‌شد. در این دوره و با توجه ویژه‌ای که به بنای امام‌زاده «سهل بن علی» می‌شود، احتمالاً این بخش شهر که با نام «آستانه» معروف بوده، رشد پیدا کرده و بخش کهن آن به‌مرور زمان تخریب شده و از بین رفته است (نظمی‌افشار، ۱۳۸۳: ۷۶).

بیشتر جغرافی‌نویسان و مورخین دوران اسلامی تا سده‌های هشتم هجری‌قمری از این شهر یاد کرده و موقعیت جغرافیایی آن را توصیف نموده و مسافت این شهر با همدان و اصفهان را بر شمرده‌اند (برای نمونه ر. ک. به: مقدسی، ۱۴۱۱ هـ.ق.: ۴۰۱؛ قدامه بن جعفر، ۱۳۷۰: ۳۶- ۳۵؛ حموی‌بغدادی، ۱۳۸۳: ۴۶۶؛ مستوفی، ۱۳۴۴: ۷۶). موقعیت طبیعی و مکانی که منابع و متون برای این شهر بیان کرده‌اند کاملاً منطبق با موقعیت مکانی و جغرافیایی شهر آستانه است.

اولین بررسی‌های میدانی برای یافتن موقعیت کرج‌ابودلف در اواسط دورهٔ قاجار توسط «محمدحسن‌خان اعتمادالسطنه» صورت گرفت. وی در رساله‌ای که به سال ۱۳۰۵هـ.ق. تحت‌عنوان تاریخ آستانه عراق نوشت، شهر آستانهٔ شازند را منطبق با کرج‌ابودلف دانست. ایشان در این رساله در باب آستانه می‌نویسد: «بجای قصبه و قریه که این اوقات به اسم آستانه مشهور و در ایالت عراق عجم واقع است، در قدیم شهری بزرگ بوده که آثار و علامات آن هم‌اکنون دیده می‌شود و چون اراضی آن محل قدیم را حفر می‌کنند، اشیاء عتیقه بسیار به‌دست می‌آید و از مفاد برخی اخبار و گفتار علمای تاریخ و جغرافیا و قراین چند می‌توان گفت که این همان فرزین بوده که در حوالی شهر کرج‌ابودلف عجلی نشان داده و...» (خزائلی، ۱۳۸۵: ۷۴). این پژوهش‌گر در جای دیگر می‌آورد: «قریه آستانه و چهار قریه دیگر که اسم هریک در محل ذکر خواهد شد در موضع شهر موسوم به سه‌سوک واقع شده است» (همان: ۷۴). اعتمادالسلطنه هم‌چنین در روزنامهٔ خود در ذیل وقایع روز سه‌شنبه ۱۸ ذیقعدهٔ سنهٔ ۱۳۰۹ آورده است: «امروز صبح از عمارت حرکت کرده، به آستانه رفتیم. بعد به زیارت آستانه رفتیم. بعضی انکشافات تاریخی نمودم. خیلی از این انکشافات مشعوفم و...» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۴۵: ۹۳۴). دکتر «فوریه» پزشک مخصوص «ناصرالدین‌شاه قاجار» نیز در سفری که با ناصرالدین‌شاه به این مناطق کرد دربارهٔ آستانه می‌نویسد: «به آستانه پایتخت قدیم امراء کرج رسیدیم و...» (فوریه، ۱۳۸۵: ۲۶۵). بعدها «ابراهیم دهگان» از پژوهشگران محلی در اواسط ۱۳۴۲هـ.ش.، درباب آستانه تحقیقات قابل‌توجهی انجام‌داد و کتابی به‌نام گزارش‌نامه یا فقهةاللغه اسامی امکنه در مطلع کتاب کرجنامه یا تاریخ آستانه را به چاپ رسانید. او ضمن بررسی‌های میدانی، در کتاب خود اسناد قابل‌توجهی را اعم‌از اسناد و وقف‌نامه‌ها ارائه کرد و با بررسی آثار قدیمی در محله‌های روستای آستانه و خواندن سنگ قبور امامزادگان و بقاع متبرکه، باب جدیدی برای مطالعهٔ آستانه و انطباق این شهر با کرج‌ابودلف را باز نمود. اولین‌بار آثار شهر آستانه در سال ۱۳۶۲هـ.ش.، ازطرف ادارهٔ کل حفاظت آثار باستانی به‌سرپرستی «احمد کبیری» مورد شناسایی قرار گرفت؛ نام‌برده در گزارش خود محوطهٔ باستانی قلعهٔ ابودلف را مورد بررسی قرار داد. وی این محوطه را مکان «کاخ ابودلف عباسی» و وسعت آن را ۴۰۰×۴۰۰ متر دانست (کبیری، ۱۳۶۲:

۲). در سال ۱۳۸۰هـ.ش. «محمدرضا نعمتی» در راستای تعیین عرصه و حریم قلعهٔ ابودلف اقدام به گمانه‌زنی در این محوطه نمود که باوجود کامل نشدن پروژه، با کشف شواهدی از سکونت در این محوطه چون: کف‌فرش آجری، اسکلت انسانی، بقایای دیوار سنگی و تنبوشه‌های سفالی، دیوار با تزئین گچ‌بری، ستونچهٔ گلی با روکش گچ، دیوار و بقایای تاق آجری و قطعات سفال با شیوه‌های مختلف، همراه بود. براساس شواهد موجود به‌خصوص قطعات سفال، نام‌برده این محوطه را از سدهٔ چهارم تا هشتم هجری‌قمری تاریخ‌گذاری کرده است (نعمتی، ۱۳۸۰: ۱۴۲-۱۴۰). در سال ۱۳۸۷هـ.ش. در محلهٔ تودهٔ آستانه تعداد ۲۷۷ سکهٔ طلا حین حفاری اتفاقی برای ایجاد مصلی شهر به‌دست آمد که مجموعهٔ آن‌ها در کتابی به‌نام سکه‌های طلای عباسی و اغالبه کرج‌ابودلف (آستانهٔ شازند) در سال ۱۳۹۵هـ.ش. توسط «اسماعیل شراهی» و «حسین صدیقیان» به چاپ رسید. این سکه‌ها که مربوط به دورهٔ عباسی و مربوط به «خلفای عباسی» و «امیران اغلبی افریقیه» بود در خارج از شهر کرج ضرب شده و نشان از اهمیت شهر کرج و نقش آن در مبادلات تجاری و فرهنگی آن با دیگر شهرهای قلمرو حکومت عباسی در سده‌های دوم و سوم هجری‌قمری دارد (شراهی و صدیقیان، ۱۳۹۵: ۵۳).

شهر آستانه که محل آن با شهر کرج منطبق است در ۴۲ کیلومتری جنوب‌غرب شهر اراک و ۸ کیلومتری شهر شازند مرکز شهرستان شازند، واقع شده است. این شهر امروز مشتمل‌بر شش محله به‌نام‌های آهنگران، بالا، پایین، توده (میان‌ده)، زاویه و شیخ است (عباسی، ۱۳۸۶: ۱۵۵). در این شهر محوطه‌های باستانی چون: قلعهٔ ابودلف، محوطهٔ خرابه‌ها، گورستان بغسار و بناهایی چون: امامزاده سهل بن علی، امامزاده فضل و جعفر، بقعهٔ پیراسماعیل، مقبرهٔ توغان‌ترک، بقایای زاویه مشهور به زاویه یا خانقاه شیخ‌نجم‌الدین‌محمود کرجی از سده‌های اولیهٔ دوران اسلامی تا دورهٔ قاجار برجای مانده است که نشان از اهمیت این شهر در دوران اسلامی دارد.

نگاهی به پیشینهٔ خانقاه و زاویه

واژهٔ «خانقاه»، در منابع متعدد به‌صورت‌های گوناگون چون: «خانگاه»، «خوانگاه»، «خانجاه»، «خونگاه»، «خورنقاه» و جمع آن‌ها به اشکال «خوانق»، «الخوانک» و «خانقاهات» ضبط شده است. خانقاه‌ها مجموعه‌ای بود از مکان‌های باز و بسته و نیم‌باز و باز. مکان بسته‌اش عبارت بود از جماعت‌خانه (گنبدخانه)، حجره‌ها، درآیگاه، صومعه و مرافق و مکان نیمه‌باز عبارت بود از صفه (ایوان) و گاهی رواق (قیومی‌بیدهندی و همکاران، ۱۳۹۳: ۷۹). برخی از صاحب‌نظران آن را «مرکب» از واژهٔ «خوان» به‌معنای «خانه»، «کاروان‌سرا»، «معبد» یا «خوان» به‌معنای «سفره»، «طبق» و «ایوان»، و پسوند «گاه» در معنای «جا و مکان» دانسته‌اند (کیانی، ۱۳۶۹: ۵۹-۵۷). ازمیان این صورت‌ها، اشکال «خانگاه»، «خوردنگاه» (نفیسی، ۱۳۴۳: ۲۵)، و «خورنگاه» یا «خورنگه» (آنندراج، ذیل واژه‌ها) در فرهنگ مردم قابل‌توجه است، زیرا خانقاه یا مرکز تجمع صوفیان در آغاز تأسیس، مکانی برای سکونت درویشان و درواقع مسافرخانه‌ای رایگان بود که غذا و مکان مجانی در اختیار مسافران، غریبان و صوفیان قرار می‌داد؛ از این‌رو، مصرف عمدهٔ موقوفات خانقاه‌ها اطعام فقرا و درویشان بوده است. از مراکز معادل خانقاه، می‌توان از «لنگر» به‌معنای «مرکز تغذیهٔ خانقاه» (افلاکی، ۱۳۶۲، ج۲: ۵۹۶)، «آستانه»، «تکیه» (همو، ۱۳۶۲، جلد ۲: ۸۴۰؛ افشاری، ۱۳۸۲: ۲۹)، «دویره» (ابن‌بطوطه، ۱۴۱۷، ج۲: ۱۸۴ و۲۵۴؛ قشیری، ۱۳۶۱: ۲۱)، «زاویه» (افلاکی، ۱۳۶۲، ج۲: ۹۴۵) و «رباط» نام‌برد. واژهٔ رباط در معنای خانقاه بیشتر در عراق عرب و منطقهٔ فارس رواج داشته است (آلوسی، ۱۳۹۸: ۱۱۳؛ جنیدشیرازی، ۱۳۲۸: ۱۹۶ و ۳۹۵). درمورد پیدایش اولین خانقاه، نظرات متفاوتی وجود دارد. بنابر نظر برخی از صوفیان، اولین خانقاه مطابق آیهٔ ۹۶ سورهٔ آل‌عمران، «خانهٔ کعبه» است که در روزگار حضرت آدم علیه‌السلام به‌شکل تپه‌ای پدید آمد و حضرت نوح علیه‌السلام گاه‌گاهی به آن تپه

می‌رفت و طواف می‌کرد تا این‌که حضرت ابراهیم علیه‌السلام، خانهٔ کعبه را ساخت (عبادی، ۱۳۴۷: ۲۸). برخی منابع از نخستین خانقاه‌ها در خراسان یاد کرده‌اند، چنان‌که از «خانقاه ابوسعید ابوالخیر» در خاوران خراسان به‌عنوان نخستین خانقاه رسمی (قزوینی، ۱۳۸۰: ۳۶۱-۳۶۰)، و در متون دیگر، از خانقاه‌های «ابوعلی طرسوسی»، «خانقاه ابوالفضل العمید خشاب» و «خانقاه محمود» در نیشابور (قشیری، ۱۳۶۱: ۱۹) و دیگر خانقاه‌ها در این منطقه (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۸۳: ۷۷) یاد شده است. برخی صاحب‌نظران شکل‌گیری خانقاه را به «کرامیه» نسبت داده‌اند. باید بدانیم که مذهب کرامیه یک جریان عرفانی بسیار مهم در خراسان سدهٔ سوم تا ششم هجری‌قمری بوده است. کمتر کسی می‌داند که «خانقاه» -که نماد بیرونی تصوف و عرفان است- قبل از آن‌که متعلق به صوفیه باشد، متعلق به کرامیه بوده است. کرامیه، نخستین بنیان‌گذاران «خانقاه» در خراسان و حتی شام و بیت‌المقدس بوده‌اند (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۹۳: ۴۴).

اما «زاویه» در لغت به‌معنای «کنج»، «گوشه»، «بیغوله»، «رکن»، «حجره» و «اتاق» معنا شده است. در بحث تصوف، زاویه معادل خانقاه انگاشته و یا به جزئی از خانقاه که تنها به ریاضت قطب یا شیخ اختصاص داشته اطلاق می‌شده است (منور، ۱۳۲۰: ۳۴). زاویه، مترادف اصطلاحات «خانقاه»، «دیر» یا «تکیه» به‌کار می‌رفته است که برای بنیادهای زهدگرایانه بوده و در اصل از تصوف ایران پس از اسلام گرفته شده است. در سدهٔ ششم هجری‌قمری/دوازدهم میلادی در مغرب اصطلاح زاویه مترادف رباط بوده است و جایی‌که یک پیر یا شیخ با شاگردان و مریدانش می‌ماند و زندگی می‌کرد (Gibb & Karmers, 1953: 657).

در نگاه کلی، خانقاه و دیگر کارکردهای معادل آن به‌عنوان آستانه، تکیه، زاویه، دویره و رباط سوای از آن‌که در چه جایی از ملل اسلامی شکل گرفته و یا توسعه‌یافته باشد، با کارکرد اولیهٔ مکانی برای اسکان، استقرار و حفظ جان مسافران از دسترس راهزنان و اشرار شکل‌گرفته و درطول دوران اسلامی کارکرد عبادی و مذهبی خود را در خدمت شیخ، قطب، زاهد و... و فضاهایی با عناوین پیش‌گفته در بافت‌های شهری یا روستایی بازیافته است. خانقاه‌ها و مقامات مرتبط با آن‌ها، در برهه‌هایی از تاریخ دوران اسلامی از چنان جایگاه اجتماعی و سیاسی برخوردار شدند که صاحب موقوفات و توجهات خاص ازطرف سلاطین، شاهان و حکمرانان محلی گردیدند.

آثار و شواهد خانقاه‌های کرج‌ابودلف

به‌طورکلی، آن‌چه باب مطالعهٔ خانقاه‌ها و اهمیت این فضاها در شهر کرج‌ابودلف را گشود، مستندات در دسترسی بود که آن‌ها را می‌توان در دو قالب: ۱- شواهد باستان‌شناسی و معماری، ۲- اسناد نوشتاری دوره‌های مختلف، دسته‌بندی کرد. شواهد باستان‌شناسی و معماری شامل کتیبهٔ موسوم به «کتیبهٔ ساخت خانقاه» و فضاهای معماری تخریب‌شده یا باقی‌مانده در محله‌های شهر آستانه به‌نام‌های خانقاه و مزار شیخ‌نجم‌الدین‌محمود کرجی، خانقاه کمال‌الدین‌اسماعیل و مقابر پیراسماعیل و پیرآقا است. درکنار این شواهد، هم‌چنین اسناد تاریخی مهمی به‌خصوص دربارهٔ خانقاه و مزار شیخ‌نجم‌الدین‌محمود کرجی شناسایی شد که اطلاعات آن‌ها ازسویی به فهم جایگاه دینی شیخ مذکور کمک کرد و ازسوی دیگر با ارائه برخی نشانه‌ها امکان مطابقت شهر کرج با شهر آستانه را مسجل نمود؛ در ادامه، اهمیت تمامی آثار و شواهد پیش‌گفته مورد بررسی قرار می‌گیرد.

الف) کتیبهٔ ساخت خانقاه

کتیبهٔ معروف به ساخت خانقاه در سال ۱۳۹۶هـ.ش. در زمان حفاری شرکت آب و فاضلاب شهری شهر آستانه، در کانال حفرشده به‌عمق ۳ متر به‌دست آمد؛ این کانال در جادهٔ آسفالته‌ای که شهر آستانه را به روستای قلعهٔ آقاحمید متصل می‌ساخت به‌منظور عبور شبکهٔ فاضلاب شهر آستانه

با استفاده از دستگاه‌های مکانیکی کنده شده بود. در مکانی که کتیبهٔ پیش‌گفته به‌دست آمد تعدادی سفال از چند ظرف متنوع، چند ظرف سفالی، قطعاتی از یک کاشی کتیبه‌دار، یک کاشی محرابی و سه کاشی هشت‌ضلعی و ستاره‌ای کوچک به‌رنگ‌های لاجوردی و فیروزه‌ای به‌دست آمد. مهم‌تر از همهٔ اشیاء منقول یادشده، بقایای آشفته‌ای از معماری بود که بیشتر شامل دیوارهایی آجری با پی‌های سنگی می‌شد. شناخت ارتباط این دیوارها، ابعاد و کارکرد فضا یا فضاها و نحوهٔ پیوند آن‌ها با آثار منقول یادشده، بدون انجام کاوش باستان‌شناسی در محل وجود نداشت. به‌هرترتیب، آن‌چه در نگاه اول می‌توان بیان‌داشت این‌که بخش عمدهٔ این آثار به‌خصوص کاشی کتیبه‌دار و دیگر کاشی‌ها، با هم مرتبط و بیانگر حضور یک بنای مذهبی در این مکان بودند که حداقل براساس ویژگی‌های ظاهری آثار مزبور و اشاره‌ای که در کتیبهٔ مذکور به ساخت خانقاه شده، می‌توان کاربری آن را یک خانقاه از سده‌های ششم و هفتم هجری‌قمری پیشنهاد داد. کتیبهٔ ساخت خانقاه، یک کاشی مربع فیروزه‌ای‌رنگ به‌ضخامت ۵ و عرض و طول ۴۲ سانتی‌متر است که حروف کتیبه به‌خط کوفی بر بستر آن کنده شده و سپس لایه‌ای از لعاب فیروزه‌ای برروی آن کشیده‌اند (تصویر ۱). متأسفانه بخش‌هایی از کتیبه در زمان برخورد بیل مکانیکی با اثر مفقود شده است؛ متن قابل خوانش از این کتیبه بدین‌شرح است:

انشاء بناء هذا الخانقاه/ [بید] الفقیر المحتاج/
الـ[ی رحم]ة ربه الخبیر،/بخـ[تیا]ر بن ابی‌بکر الدّما
نخـ[ی]ر، لیکون محض رجال /المتصوّفه المختارین

تصویر ۱: کتیبهٔ به‌دست‌آمده طی حفاری در جادهٔ آستانه به روستای قلعهٔ آقاحمید در سال ۱۳۹۶هـ.ش. (نگارندگان، ۱۳۹۶)؛ طرح ۱. طرح کتیبه ساخت خانقاه (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 1. The inscription found during excavation on the road from Astaneh to the village of Ghale Agha Hamid in 2016 (Authors, 2016); Design 1: The inscription of the construction of Khanqah (Authors, 2019).

استفاده از کلمهٔ «انشاء» به‌جای «عمل»، «تَمّ» و... برای ایجاد و خلق این اثر، کم کاربرد اما رایج است (شیخ‌الحکمائی، ۱۳۸۸: ۴۵۵). نمونهٔ کاربرد آن کلمه در امامزاده یحیی ورامین دیده می‌شود. عبارت «المحتاج الی‌رحمه» نیز در برخی از کتیبه‌های دوران اسلامی، ازجمله برروی سنگ‌مزاری در روستای لیوان در نزدیکی میانه مربوط به سال ۶۰۲هـ.ق. نیز قابل بررسی است (باغبان ماهر، ۱۳۹۳: ۸). در خط پایانی کتیبه نیز این‌که خانقاه تنها برای مردان متصوفه ساخته شده و آن‌ها مختار دانسته شده‌اند، حائز اهمیت است. در این بحث به‌نظر می‌رسد هدف از ساخت خانقاه مطرح و مخیرین در ادارهٔ امور خانقاه به‌جای یک فرد، گروهی از صوفیان دانسته شده‌اند.

درکنار کاشی یادشده، تعدادی ظروف سفالی، چند کاشی ستاره‌ای و شش‌ضلعی (تصویر ۲) و یک کاشی محرابی با لعاب فیروزه‌ای، با نقش‌برجستهٔ محرابی در وسط و کتیبه‌ای در پیرامون آن با مضمون ذیل به‌دست آمد (تصویر ۳). این کاشی با ابعاد ۱۵×۲۱ سانتی‌متر قابل تاریخ‌گذاری به

سدهٔ ششم هجری‌قمری است؛ متن این کاشی بدین‌شرح است: «شهدالله أنه لا اله الا هو وَ الملئکة و اُولوا العلم قائماً بالقسط لأ اله الاّ هو العزیز الحکیم. انّ‌الذین عند [الله الاسلام]»

تصاویر ۲ و ۳: کاشی محرابی، ظروف سفالی و کاشی‌های به‌دست‌آمده درکنار کتیبهٔ ساخت خانقاه (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Fig. 2 & 3: Mehrabi tile, pottery and tiles found next to the inscription of the construction of the Khanqah (Authors, 2019)

ب) خانقاه شیخ‌نجم‌الدین‌محمود کرجی

این خانقاه یکی از خانقاه‌های مهم کرج به‌حساب می‌آید که نام او به یک شخصیت کرجی منسوب است. اطلاعات زیادی دربارهٔ شخصیت و زمان زندگی شیخ‌نجم‌الدین‌محمود کرجی در دست نیست. آن‌چه از اسناد تاریخی موجود، قابل‌برداشت است این‌که نام‌برده شیخی ربانی و عارفی جلیل‌القدر بوده که قبل از سدهٔ نهم هجری‌قمری می‌زیسته و مزار و خانقاه او ازطرف دولت‌های وقت و مردم شهر آستانه مورد احترام و توجه بوده است. محل خانقاه در محلهٔ شیخ و درکنار رودخانهٔ آستانه به‌نام «قبرشیخ» قابل بررسی و پیگردی است؛ هرچند معماری و دیگر نشانه‌های این خانقاه در زیر خاک در میدان موسوم به «میدان شیخ» مدفون است (تصاویر ۴ و ۵)، اما سه سند تاریخی قابل‌توجه دربارهٔ خانقاه یا زاویه و مزار شیخ‌محمود در دست است که اهمیت این خانقاه را در تاریخ شهر کرج و مطالعهٔ پیشینهٔ تصوف موردتوجه قرار می‌دهد. این سه سند که در سطور بعدی شرح آن‌ها آورده می‌شود، به‌ترتیب مربوط به دوران تیموری، صفوی و قاجار هستند. سند دورهٔ تیموری، فرمانی است که به معرفی متولی و موقوفات درنظر گرفته‌شده برای مزار شیخ‌نجم‌الدین‌محمود کرجی می‌پردازد (تصاویر ۶ و ۷)؛ سند دورهٔ صفوی مزارع وقف‌شده برای خانقاه شیخ‌محمود را تشریح، و سند دورهٔ قاجار به مزارع وقف‌شده برای مزار شیخ و شهادت برخی از بزرگان محلی برای صحه‌گذاری بر وقف دو مزرعه بر مزار یادشده، اختصاص دارد.

«باستانی‌پاریزی» در مقاله‌ای که به‌عنوان «گرفتاری‌های قائم‌مقام در کرمان و یزد» به زاویهٔ شیخ‌محمود اشاره کرده است: «... در زاویهٔ اراک شیخ‌محمود کرجی خفته است...» (باستانی‌پاریزی، ۱۳۵۳: ۴۸۹).

از میان اسناد یادشده، سند اول مربوط به «حسنعلی قرقویونلو» فرزند «جهانشاه قرقویونلو» است که به معرفی «شیخ‌رضی‌الدین‌علی» به‌عنوان تولیت مزار «شیخ‌محمود کرجی» می‌پردازد و موقوفات درنظرگرفته برای این مزار را برمی‌شمرد.

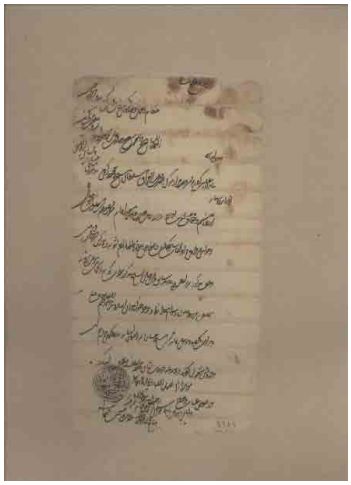
متن سند مربوط به تولیت مزار شیخ‌محمود کرجی (سنه ۸۷۳):

تصاویر ۴ و ۵: میدان محله‌شیخ در آستانه و محل قبر شیخ‌محمود کرجی (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Fig. 4 & 5: Sheikh neighborhood square in Astaneh and the grave of Sheikh Mahmud Karaji (Authors, 2019).

«ابوالفتح حس [ن علی بهادر سیوزمیر]»

حکام و عمال و کلانتران و کدخدایان ولایت کرج بدانند که در این وقت/افتخار المشایخ و المحقیقین شیخ‌رضی‌الدین‌علی به حضور آمد و به شرف صحبت مشرف گشت/بنا بدان عنایت کرده تولیت کرده بر مزار متبرک حضرت قطب‌العراق سلطان‌محمود کرجی قدس‌الله‌سره به‌دستور سابق مشارالیه و کسان او تخصیص/و ارزانی داشتیم و معاف و مسلمات آنجا را به‌دستور شامل حضرت خاقان سعید انارالله برهانه مقرر فرمودیم که به‌علت مال و منال/و مواشی و مراعی و اخراجات و سایر تکالیف و عوارض دیوانی مطلقاً مزاحم نشوند و هرکس که در آب و زمین/وقف مذکور کِشت‌گری نموده و به‌دستور سابق مال و منال به شیخ مذکور جواب گوید و به حمایت نروند/به تخصیص مزرعه سون و سوانج و ازنا و دو خواهران آن‌ها را نیز به‌دستور قلم و قدم معاف دانند/پیرامون نگردند و نوعی نمایند که شیخ مشارالیه و مقیمان آستانه به دعاگویی دوام دولت/و درویشی مشغول گردند و هر ساله درین باب نشان مجدد نطلبند. خلاف‌کننده/در معرض عقاب و خطاب خواهد بود. تحریرا فی/ سابع عشرین شوال سنه ثلاث و سبعین و ثمنمائه/ مقرر شد آن‌که امر احتساب و قضا و اقامت من جمله و جماعه/و امامت و خطابت به شیخ مومی‌الیه دارند تغییر نکنند. (سجع مهر): المتوکل بعنایه الملک الکریم، العبد حسن بن علی بن سلطان جهانشاه (سند به شمارهٔ ۹۱۸۹ در مرکز اسناد دانشگاه تهران به ثبت رسیده است)، (تصویر ۶).

تصویر ۶: تصویر سند واگذاری تولیت مزار شیخ‌محمود کرجی به شیخ‌رضی‌الدین‌علی (سند شمارهٔ ۹۱۸۹، مرکز اسناد دانشگاه تهران).
Fig. 6: The image of the assignment document over the guardianship of Sheihk Mahmud Karaji's tomb to Sheikh Raziuddin Ali (Document number 9189, Tehran University Document Center).

سند دوم مربوط به وقف چند مزرعه برای خانقاه شیخ‌محمود کرجی است. اطلاعات ما از این سند مربوط به بازخوانی است که ابراهیم دهگان در سال ۱۳۴۲هـ.ش. از این سند که آن موقع در دست خانوادهٔ «وزیری» در آستانهٔ شازند بوده، انجام داده است؛ متن این سند بدین‌شرح است: «هوالموفق لبیان الحق و السداد- مضمون این سفر شرعی و مکنون این زبر مرعی مشعر و مخبر است بذکر آن‌که ثابت شد و واضح گشت نزد حضرات قضاه‌الاسلام و ولاه الانام ابدت ضلال شرائعهم الی یوم القیام بما هو طریق ثبوته شرعا و سبیل وضوحهه سمعا آن‌که جمیع مزرعه معروفه بسوم و جمیع مزرعه مشهوره باآهنگران و بالمان و نصف تام شایع از جمیع مزرعه اقران واقعات در حوالی کرج من اعمال کرهرود و مستغنیات عن التحدید لغایه شهرتها فی محلها و جمیع پنج دانگ مشاع از ششدانگ مشاع مزرعه ساوانج و جمیع مزرعه ازنا و شیخ واقعتین در کزار من اعمال کرهرود مذکورمستغنتین ایضا عن التحدید لغایه شهرتها باجملگی توابع و لوالحق و مضافات و منسوبات از جمله موقوفات خانقاه شیخ ربانی شیخ‌نجم‌الدین‌محمود کرجی است که مدفون است در جنب رودخانهٔ کرج مذکور وقف صحیح شرعی مخلد و موبد غیر منقطع الوسط و الاخر به باحکام قضاة اسلام ابدت میامن افاداتهم بین الانام و حزر ذلک فی شهور سنه اربع و ثلاثین و تسعمائه ۹۳۴».

تثبیت‌نامهٔ مذکور مشتمل‌بر حدود ۲۰ مهر است و هرکدام با عناوین مفصل تسجیل نموده‌اند که از آن‌ها است: «قاضی‌عسکر مسافر بن حسین»، «عبدالغفار نورالله»، «محمد بن مسافر قاضی»، «محمد بن احمد کاشی» و «سیدیعقوب بن احمد کاشی»، «فرج الله علی» و «سید هیبت الله بن محمدرضا» (دهگان،۱۳۴۲: ۳۵).

سند سوم مربوط به اواسط دورهٔ قاجار و دورهٔ حکومت ناصرالدین‌شاه قاجار و موضوع آن شهادت برخی از بزرگان محلی منطقهٔ شازند بر وقف دو مزرعه برای مزار شیخ‌محمود است. این سند با شمارهٔ ۹-۱۱-۷۴۸/۲۵۳۳ در دفتر وقف‌نامهٔ سازمان اوقاف و امور خیریه ثبت شده است؛ بازخوانی این سند بدین‌شرح است: «طلب شهادت می‌نماید از جمیع مؤمنین و مسلمین و متدینین و ساداة و فضلا و خدام. بر کار آستان متبرکهٔ امامزاده واجب‌التعظیم و لازم‌التکریم سهل‌بن علی علیه‌السلام ریش‌سفیدان و کدخدایان آستانه و سرسختی و سایر ممالک کزار و غیره بر این‌که هر کس علیم و خیر بوده باشد بر وقفیت شش‌دانگ مزرعه ساواج مشهور بقلعه شیخ و شش‌دانگ مزرعه سون بر مزار شیخ‌العارفین شیخ‌محمود کرجی و عدم ثبوت مزیل از برای وقفیت و بقاء آن بر ماکان رسم خود را برسم شهادت و رفوق و حواشی این صحیفه قلمی و تحریر زد./مزین فرمایند که عندالحاجه حجهٔ محضر باشد. والاسلام و علی من اتبع‌الهدی سنه ۱۲۴۸».

در حواشی سند نیز تعدادی اظهار بر درستی این وقفیت نموده‌اند که عبارت است از: وقفیت هر دو مزرعه بر مزار شیخ‌محمود منان واقعیت و خلافی ندارد. یاغفور / آن‌چه از متن قلمی شده است، بیان واقع است و خلافی ندارد. محمدتقی / وقف بودن هر دو مزرعه بر مزار شیخ‌محمود بیان واقع است و خلافی ندارد. آقاجعفر / وقف بودن هر دو مزرعهٔ مذکور بر مزار شیخ‌محمود بیان واقع است و خلافی ندارد. آقا رحیم تجره / آقا محمدمیرزا شهادت نمود بر این‌که هر دو مزرعهٔ مذکور وقف است بر مزار شیخ‌محمود و خلافی ندارد / وقف بودن هر دو مزرعه بر مزار شیخ‌محمود بیان و خلافی ندارد. کمترین سیادت... سیدرحیم / کربلایی قاسم سورانه شهادت داد که هر دو مزرعه وقف مزار شیخ‌محمود است و خلافی ندارد / آنچه در متن قلمی شده است به منان واقعست و خلافی ندارد. عمل فتح‌الله.

این اسناد از چند جهت قابل‌توجه و امعان‌نظرند؛ اول این‌که، در دو سند قدیمی‌تر به‌نام کرج اشاره شده و حداقل می‌توان به این موضوع پی‌برد که حتی پس از حضور شاه‌اسماعیل صفوی در آستانه و دستور او به تعمیر بنای سهل بن علی، نام کرج به آستانه تغییر نیافته است و نام کرج

برای این مکان حداقل تا زمان «شاه‌طهماسب» استفاده می‌شده است. تنها در سند دورهٔ قاجار نام کرج به آستانه تغییر یافته است.

در هر سه سند، صورتی از مزارع که برای خانقاه و مزار شیخ وقف‌شده آمده که تعدادی از آن‌ها در هر سه سند یکسان است. این مزارع شامل مزرعهٔ ساوانج (ساواج، سوانج)، سوِن، آهنگران، بالمان، ازنا، دو خوهران، اقران و شیخ است که مکان برخی از آن‌ها چون: آهنگران، بالمان، دوخواهران و اقران و شیخ در اطراف و در شهر آستانه قابل‌شناسایی است. احتمالاً حدود باقی مزارع -به‌غیر از ازنا که امروز نام محله‌ای از شهر شازند است- را باید در پیرامون شهر شازند سراغ گرفت. آهنگران، امروز نام محله‌ای از محله‌های شهر آستانه است؛ بالمان یا بالمون، نام روستایی در مجاورت شهر مذکور است که به‌نام قلعهٔ بالمون یا بالمان خوانده می‌شود. اقران که در محل به‌نام باقران یا باقرون و در اسناد ثبتی واقِران ثبت شده، نام مزرعه‌ای در مسیر آستانه به شازند است؛ و دوخواهران نیز نام کوه و روستایی کوچک در نزدیکی آستانه است. مزرعهٔ شیخ نیز امروز محله‌ای در شهر آستانه موسوم به «محلهٔ شیخ» است. این مزارع تا قبل از شکل‌گیری و توسعهٔ دو شهر آستانه و شازند در پنج دههٔ گذشته، ماهیت مزرعه داشتند و بعدها با شکل‌گیری محله‌ها و روستاهایی چون بالمان هویت خود را در قالب یک مزرعه از دست دادند.

در سند دورهٔ تیموری، شیخ به‌عنوان قطب‌العراق خوانده می‌شود که این لقب از یک‌سو نشان می‌دهد کرج هنوز جزئی از خاک عراق‌عجم است و شیخ دارای مقام والایی بوده که او را به‌عنوان قطب خوانده‌اند. قطب در مراتب صوفیه دارای جایگاه والایی است. قطب صاحب ولایت و تصرف در جمیع امور است، پس ولایت مطلقه است؛ قطب عالم و هرکس متصل شده به آن، قطب می‌گویند (گنابادی، ۱۳۸۵: ۲۱۳). «نیکلسن» مستشرق صوفی‌پژوه می‌نویسد: «همان‌طوری‌که اعتقاد به وسائط بین خالق و خداوند در میان فلاسفهٔ کلیسا رواج کامل یافته بود، صوفیه هم به اشخاصی بنام «قطب و پیر» متوسل می‌شدند و می‌گفتند اگر انسان به خود واگذار شود گمراه خواهد شد. غلو در مقام پیر و مرشد تا آنجا بود که آنان را روحاً و متحداً با خدا می‌شمردند و اعمالشان را اعمال خدا می دانستند» (نیکلسن، ۱۳۶۳: ۲۵۶).

در سند دورهٔ تیموری تولیت مزار شیخ از طرف حسنعلی قرقویونلو به شیخ‌رضی‌الدین‌علی واگذار شده است. به احتمال این شیخ خود مسلط به مسائل تصوف بوده و واگذاری تولیت به او نشان‌دهندهٔ آن است که هنوز نهاد خانقاه و یا مزارات مشایخ توسط دیگر شیوخ اداره می‌شده است. به‌نظر «شیخ‌نجم‌الدین» در قرن هشتم هجری‌قمری و قبل از دورهٔ تیموری می‌زیسته، ولی خانقاه و حتی مزار او به گواهی اسناد تا دورهٔ قاجار موردتوجه حکومت و محلیان بوده است. این خود نشان از جایگاه این شیخ در نزد مردم و حکومت دارد و او را در زمرهٔ مهم‌ترین مشایخ تصوف که شاید موردعلاقه متصوفین و حتی مردم شیعه‌مذهب منطقه بوده، معرفی می‌دارد. خوشبختانه سند دورهٔ صفوی به مکان قبرشیخ درکنار رودخانهٔ کرج اشاره کرده و این مکان با موضع فعلی مقبرهٔ شیخ در میدان محله‌شیخ و درکنار رودخانهٔ آستانه مطابقت دارد.

ج) خانقاه کمال‌الدین‌اسماعیل

دیگر خانقاه شهر کرج که امروزه شواهدی از آن برجا نیست، «خانقاه درویش کمال‌الدین» بوده است. این خانقاه براساس اشارهٔ ابراهیم دهگان در کتاب کرجنامه، روبه‌روی بقعهٔ سهل‌بن علی قرار داشته و بعد از سال ۱۳۴۰هـ.ش. به‌مرور زمان به‌صورت یک ویرانه درآمده و تخریب شده است (دهگان، ۱۳۴۲: ۳۳). آگاهی ما از تاریخ ساخت خانقاه و جزئیات این خانقاه مربوط به وقف‌نامه‌ای قدیمی مربوط به سال ۸۴۲ هـ.ق. است که ابراهیم دهگان آن را بازنویسی کرده و در کتاب کرجنامه به چاپ رسانده است؛ متن وقف‌نامه بدین‌شرح است: «در تاریخ غرة الحرام ... سنه اثنتین و اربعین

و ثمان مائه بنائی و رفع قواعد خانقاهی نمود محاذی قبه امامزاده معظم مشتمل بر یک قبه عالی و شادروان و حجرات و دو طنبی و مطبخ و محوطه و چهار صفه و دو طنبی کوچک و اصطبل و حمام و محل اضافه و فضا و دهلیز و ممر راهگذار چون باتمام پیوست وقف کرد بزاویه که مبنی است بسعایت مشارالیه درویش کمال‌الدین‌حسین ادام‌الله برکاته... و اختیار به‌دست درویش مشارالیه که ارتفاع و انتفاع آن‌را به‌موجب شرط واقف بر معاش خود... صرف نماید و... املاک مشروحهٔ زیر را واقف نیز از دست مستاکِله مستحلص گردانید و شرط کرد که در مصارف قبه خانقاه متبرک... و طیبین از سادات و علما ربانی و فضلای سبحانی و متصوفه باعبادت متورعه بازدهات و حفظه کلام‌الله مجید... اگر مسافری رسید، باشد شاید که منزل سازد تا ایام مسافرت باتمام رسد صرف نماید» (همان: ۳۴-۳۳).

این سند تاریخی نیز مانند دیگر اسناد از چند جهت حائز اهمیت است؛ اول آن‌که، ساخته شدن خانقاهی برای متصوفه در کرج درکنار بنای امامزاده مربوط به شیعیان نشان از هم‌گرایی تصوف و تشیع دارد. هم‌گرایی آموزه‌های صوفیانه و تعالیم شیعی از مهم‌ترین ویژگی‌های تاریخ تصوف در فاصلهٔ قرون هفتم تا دهم هجری‌قمری به‌شمار می‌رود (جدیدی، ۱۳۹۵: ۹۶). از بین رفتن خلیفهٔ عباسی، عنوان شدن «قطب و معصوم» یا «قطب و امام» برای الفاظی که برای شخص واحدی اطلاق می‌شد، تمسک دو گروه به حضرت علی علیه‌السلام به‌عنوان امام اول شیعیان، شکل‌گیری رفتارهای متعادل درمیان صوفیان به‌جای افراط و غلو و وجود افرادی چون «خواجه نصیرالدین طوسی» با طرح مبانی فلسفی برای تشیّع و علاقه به مشرب عرفانی خود از دلایل اصلی این هم‌گرایی در سده‌های یادشده بود (همان: ۹۷-۹۶). ازسوی دیگر، واقف تأکید کرده که خانقاه یا همان زاویه درویش از دست متصرفین مال مردم و مفت‌خوران اجتماع رها و برای علما و فضلا و در راه‌ماندگان استفاده شود و همین تأکیدی بر اولین کارکرد خانقاه، یعنی پناه و خوراک‌دادن به مسافرین و ایجاد مکانی امن برای آن‌ها است. ازسوی دیگر، سند به‌شرح طرحی از یک خانقاه می‌پردازد که می‌توان در آن اجزاء فضایی مجموعه یک خانقاه را بازسازی و الگویی برای معماری خانقاه‌ها پیشنهاد داد.

د) مقابر پیراسماعیل و پیرآقا

جدای از خانقاه‌هایی که در بالا به آن‌ها اشاره شد، در شهر آستانه بقایای دو بنا، یکی به‌نام «پیراسماعیل» و دیگری به‌نام «پیرآقا» باقی‌مانده است. هر دو فرد مدفون در این مزارات از شخصیت‌های مورد احترام مردم آستانه هستند، به‌طوری‌که تا قبل از تخریب مقابر این دو شخص، مردم بر سر مزار آن‌ها حاضر شده، به آن‌ها متوسل شده، درکنار مزار آن‌ها شمع روشن کرده، به سنگ مزار پیراسماعیل به نیّت رفع حاجات سنگ چسبانده و از این دو پیر طلب حاجت می‌کردند.

بقعهٔ پیراسماعیل به فاصلهٔ صدمتری از بقعهٔ سهل‌بن علی، درمیان پارکی که قبلاً گورستانی قدیمی بوده، واقع شده است (تصویر ۷). این بنا حدفاصل دو بقعهٔ سهل‌بن علی و بقعهٔ جعفر و فضل که درکنار رودخانهٔ آستانه واقع است، به‌صورت یک بنای مخروبه که تنها بقایای دیوار و بخشی از گوشواره‌های گنبد آن باقی است، قرار دارد. شکل اولیهٔ این بنا شامل یک پیشخوان تیرپوش و اتاق آرامگاه با فضایی مربع‌شکل و گنبدی عرقچین بر بالای این فضا بوده است (تصاویر ۸ و ۹).

بنابر نوشتهٔ دهگان بر پیشانی ورودی اتاق آرامگاه سنگی وجود داشته که اشعاری بر آن منقور بوده است. متن این سنگ‌نوشته به سعی و تلاش شخصی به‌نام «رستم‌بیگ» برای برپایی این بقعه اشاره داشته است. مصرع دوم بیت پایانی این اشعار به تاریخ ساخت اثر اشاره می‌کند.

«بودم بفکر مصرع تاریخ عقل گفت
از رستم این بنا بجهان ماند یادگار»

در حروف ابجد تاریخ ساخت بنا ۱۲۲۲ هـ.ق.، مصادف با زمان «فتحعلی‌شاه قاجار» است.

تا سال ۱۳۷۶هـ.ش. در وسط اتاق، آرامگاه سنگ‌قبر مستطیل‌شکلی به‌طول ۱/۲۵ متر وجود داشته که به سرقت رفته و تنها اطلاعات ما از این سنگ مربوط به بازدید ابراهیم دهگان از بنا و سنگ‌قبر مذکور به سال ۱۳۴۲هـ.ش. و قرائت کتیبهٔ آن و هم‌چنین بررسی باستان‌شناسی منطقهٔ سربند به سرپرستی احمد کبیری است (تصویر ۱۰). سطح سنگ‌قبر ساده و در کنارین آن کتیبه‌ای بدین‌مضمون به‌صورت برجسته حجاری شده بود: «هذا روضه المکرم ...العالم الفاضل سدیدالدین اسماعیل ابن محمد بن القعقاع قدس سرهما الله روضه» (دهگان، ۱۳۴۲: ۵۲).

مقبرهٔ پیرآقا در محلهٔ توده شهر آستانه و در نزدیکی بنای مسجد جامع قرار داشت. این بنا در قبل از انقلاب تخریب و خرابه‌های آن و سنگ‌قبر پیر در محل مذکور باقی بود تا این‌که در سال ۱۳۹۰هـ.ش. در این مکان پی‌گردی باستان‌شناسی انجام و سنگ‌قبر پیر از زیر خاک بیرون کشیده شد (تصویر ۱۱). سنگ‌قبر پیر که به موزهٔ چهارفصل اراک انتقال داده شد؛ نمونه‌ای از سنگ‌قبرهای قرون هفتم هجری‌قمری به‌صورت مطبق دوسر فلش‌دار، به طول ۲۱۲، عرض ۲۹ و ارتفاع ۲۶ سانتی‌متر است (تصویر ۱۲). سنگ‌قبر پیر مذکور نمونه‌ای جالب است که برروی تاج آن دو کتیبه در جهت مخالف یک‌دیگر حجاری شده‌اند. یک کتیبه که از آن می‌توان تنها پیرآقا [عزالاسلام] را قرائت نمود در تاج سنگ از راست به چپ کنده شده و کتیبهٔ دیگر که به‌دلیل فرسایش بیش از حد قابل خواندن نیست؛ برخلاف آن کتیبهٔ اولی از چپ به راست کنده شده است (تصویر ۱۳). اهالی، صاحب این سنگ را از «برامکهٔ» دورهٔ عباسی می‌دانند و متن ناخواندهٔ سنگ‌قبر را بدین‌شکل تعبیر می‌کنند: «هذا قبر اسماعیل بن برمکی ابن برمکی...» (عباسی، ۱۳۸۶: ۷۰).

می‌دانیم واژهٔ «پیر» اصطلاحی عرفانی است؛ این واژه در لغت به‌معنی «سال‌خورده» و «کهن‌سال» است و در تصوف به‌معنای «مرشد»، «پیشوا»، «شیخ»، «قطب» و «انسان کامل» و معانی دیگر آمده است (نسفی، ۱۳۸۸: ۷۵). در تصوف مدار طریقت بر پیر استوار است و پیر درمیان قوم خود مانند پیامبر درمیان امتش است که بدون راهنمایی او به‌جایی نمی‌توان رسید (محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۴۶). تا پیش از قرن پنجم هجری‌قمری پیر یک شخص واقعی بود که در خانقاه اقامت داشت و تربیت و هدایت مریدان را برعهده داشت، اما از قرن پنجم هجری‌قمری به‌بعد معنای دیگری نیز برای لفظ پیر درنظر گرفته شد و در آن، پیر به‌معنای راهنمای درونی است (خواجه‌گیر و میرزاوند، ۱۳۹۶: ۷۱).

با این تعبیر عرفانی از پیر، دو شخص معروف به پیراسماعیل و پیرآقا را می‌توان به تصوف و فرقه‌های صوفیانه ارتباط داد؛ هرچند نشانه‌هایی از استفاده از مقابر این دو پیر به‌عنوان خانقاه‌ها وجود ندارد، ولی براساس نقش کارکردی پیر، می‌توان ارتباط آن‌ها با خانقاه‌ها، زاویه‌ها و دیگر مراکز متعلق به صوفیان در شهر کرج در قرون میانی دوران اسلامی را پیشنهاد داد؛ هرچند از زمان زندگی دو پیر در شهر کرج اطلاعاتی در دست نیست، ولی حداقل سنگ مزار دو شخصیت را براساس فرم و نوع خط و مقایسه با نمونه‌هایی ازجمله سنگ مزار امامزاده سهل بن علی در شهر آستانه به تاریخ ۷۷۲هـ.ق. می‌توان به سده‌های هفتم و هشتم هجری‌قمری تاریخ‌گذاری کرد و به این تعبیر دست‌یافت که این دو پیر نیز در همان سده‌ها که اوج رونق شکل‌گیری و توسعهٔ خانقاه بعد از حملهٔ مغول است، می‌زیسته‌اند.

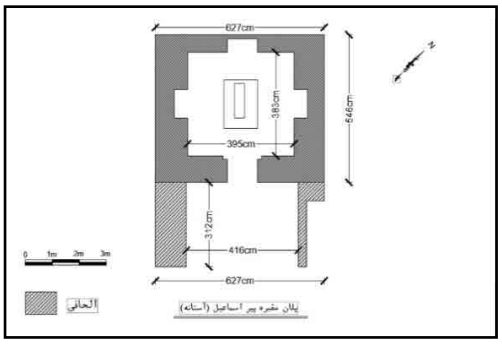
برروی سنگ‌قبر پیراسماعیل به واژهٔ «روضه» برمی‌خوریم که نشان از جایگاه والای این فرد درمیان عرفا و متصوفین زمان خود دارد. واژهٔ روضه در این‌جا به‌جای مزار، قبر، مقبره و... استفاده شده است.

جایگاه‌هایی که از آن‌ها براساس کتیبه و دیگر شواهد تاریخی، اشارهٔ صاحبان‌قلم و مردم منطقه، پی‌گردی و کاوش در محل، به‌عنوان خانقاه و یا جایگاه پیران نام‌برده شد، هرکدام امروز در یکی از محله‌های شهر آستانه پراکنده‌اند و به‌طورکلی با دیگر آثار تاریخی موجود در این شهر و

تصویر ۷: شرایط کنونی مقبرهٔ پیراسماعیل (نگارندگان، ۱۳۹۸).

Fig. 7: The current condition of Pir Ismail's tomb (Authors, 2018).

تصویر ۸: نقشهٔ مقبرهٔ پیراسماعیل (نگارندگان، ۱۳۹۸).

Fig. 8: The map of Pir Ismail's tomb (Authors, 2018).

تصاویر ۹ و ۱۰: مقبره پیراسماعیل و سنگ مزار پیر در گورستان قدیمی شهر آستانه (کبیری، ۱۳۶۲).

Fig. 9 & 10: Pir Ismail's tomb and Pir's tombstone in the old cemetery of Astaneh city (Kabiri, 1983).

تصویر ۱۱: سنگ مزار پیرآقا در زمان پی‌گردی مقبره (نگارندگان، ۱۳۹۰).

Fig. 11: The tombstone of Pir Agha during the fallow up the tomb (Authours, 2010).

تصویر ۱۲: سنگ مزار پیرآقا در موزهٔ چهارفصل اراک (نگارندگان، ۱۳۹۸).

Fig. 12: The tombstone of Pir Agha in the Chahar Fasl Museum of Arak (authours, 2018).

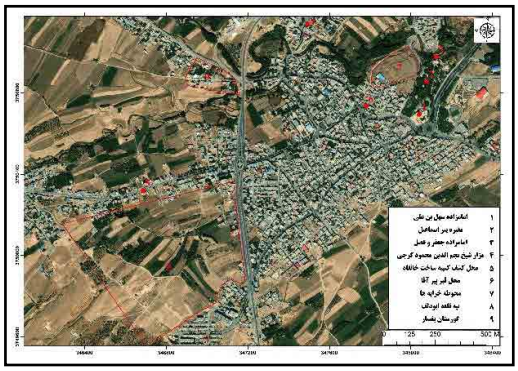

تصویر ۱۳: کتیبهٔ سنگ مزار و اشاره به نام پیرآقا (نگارندگان، ۱۳۹۸).
Fig. 13: Pir Agha's tombstone inscription and reference to Pir Agha's name (Authours, 2018).

آن‌چه به‌عنوان بقایای شهر مدفون کرج شناخته می‌شود، در پیوند و ارتباط بوده‌اند (تصویر ۱۴)، به‌عبارتی این آثار و بقایا بخشی از ساختار شهر کرج بوده‌اند که یا مانند نمونهٔ اول در زیر خاک مدفون شده‌اند و یا مانند دیگر نمونه‌های اشاره‌شده چون قبرشیخ، به‌دلیل اهمیت‌بخشی مردم و حکومت، باوجود از بین رفتن شهر مذکور، تا چند دههٔ پیش بنایی برجا داشته و مورد احترام بوده‌اند. کتیبهٔ ساخت خانقاه درکنار محوطهٔ موسوم به محوطهٔ قلعهٔ ابودلف قرارگرفته و این خود نشان از وسعت شهر کرج و اهمیت آثار مدفون آن در زیر شهر آستانه و روستاهای بالمان و قلعهٔ آقاحمید در غرب این شهر دارد. به‌طور قطع توسعهٔ روستای آستانه و تبدیل‌شدن آن به شهر و نیز شکل‌گیری و توسعهٔ روستاهای قلعهٔ حاجی‌ها (قلعهٔ آقاحمید) و قلعهٔ بالمان در غرب این شهر در دوران انقلاب، باعث ایجاد فضاهای شهری و روستایی، کاستن از ابعاد مورد دید محوطهٔ مدفون کرج و ارتباط فضاهای معماری چون: امامزاده سهل بن علی، امامزاده جعفر و فضل، قبر شیخ، مقبرهٔ پیراسماعیل و پیرآقا با یک‌دیگر و با هستهٔ اولیهٔ شهر کرج، یعنی قلعهٔ ابودلف شده است. به‌طور قطع، انجام کاوش‌های باستان‌شناسی می‌تواند به شناخت از ساختار فضایی شهر کرج و مشخصاً فضاهایی با کاربری خانقاه، زاویه و... کمک کند.

تصویر ۱۴: موقعیت خانقاه‌ها نسبت به دیگر آثار تاریخی آستانه در عکس هوایی سال ۱۳۴۵ه.ش. (نگارندگان، ۱۴۰۱).
Fig. 14: The location of the khanqahs compared to other historical monuments of Astaneh in the aerial photo of 1345 A.H (Authors: 2021)

تصویر ۱۵. موقعیت آثار تاریخی و خانقاه‌ها در شهر آستانه (Google earth).
Fig. 15: The location of historical monuments and Khanghahs in the city of Astaneh (Google earth).

نتیجه‌گیری

کلّیت این پژوهش برای پاسخ به سه پرسش که مبنای آن زمان شکل‌گیری خانقاه‌ها، نقش اسناد و شواهد موجود در انطباق مکانی شهر کرج با آستانهٔ شازند و جایگاه خانقاه‌ها در ساختار فضایی شهر کرج بود طراحی شده است؛ هرچند دامنهٔ کاوش‌های باستان‌شناسی برای شناخت و پاسخ به زمان شکل‌گیری خانقاه‌ها در شهر کرج محدود است، ولی براساس نوع نوشتار کتیبهٔ کاشی‌ها، ریخت و نوع کتیبه‌های سنگ قبور مقابر پیراسماعیل و پیرآقا می‌توان حداقل سده‌های میانی دوران اسلامی، یعنی قرون ششم تا هشتم هجری‌قمری را به‌عنوان اولین تاریخ برای حضور و فعالیت خانقاه‌ها در شهر کرج پیشنهاد داد. در این‌میان مهم‌ترین خانقاه که می‌بایست برای تاریخ‌نگاری آن قدم برداشت خانقاه یا زاویهٔ شیخ‌نجم‌الدین‌محمود کرجی است که مستلزم انجام کاوش باستان‌شناسی در مزار شیخ در میدان محلهٔ شیخ است. به‌طور قطع، سنگ قبور مدفون شیخ -که به گفتهٔ اهالی در زیر خاک مدفون است- حاوی اطلاعات مهمی خواهد بود که به فهم زمان حضور شیخ در کرج کمک خواهد کرد. اسناد تاریخی مطالعه‌شده به‌طور قطع، اطلاعات قابل‌توجهی را برای انطباق نام کرج با آستانه ارائه کردند. این اسناد هرچند بعد از زمان زندگی شیخ‌محمود یا کمال‌الدین‌اسماعیل نوشته شده‌اند، ولی جدای از اشاره به کارکرد اصلی خانقاه‌ها و اهمیت‌بخشی به تولیت‌ها و حفظ موقوفات برای مزارات شیوخ، از کرج و جای‌نام‌ها نام می‌برند که مکان آن در شهرهای آستانه و شازند و پیرامون این دو شهر قابل پی‌جویی است. این اسناد به یقین معتبرترین شواهد برای شناخت جایگاه مکانی و جغرافیایی شهر کرج تا قبل از هرگونه کاوش باستان‌شناسی در محل به‌حساب می‌آیند. خانقاه‌ها و مقابر پیران معرفی‌شده در حدود جغرافیایی شهر آستانه، هرچند امروز بدون ارتباط کالبدی پراکنده‌اند، ولی در زمان رونق شهر کرج به‌طور قطع، در بافت این شهر با سایر عناصر فضایی با دیگر کارکردها مرتبط بوده‌اند. ازسویی بررسی پراکندگی این خانقاه‌ها در نقشه‌های هوایی خود نشان از وسعت این شهر و تعیین حدود و ثغور نسبی آن تا قبل از توسعهٔ روستای آستانه و ایجاد روستاهای جدید چون قلعهٔ بالمان و قلعهٔ آقاحمید برروی لایه‌های مدفون شهر کرج در چند سدهٔ اخیر دارد.

سپاسگزاری

از آقایان مهندس علی جیریایی شراهی، حسن خان‌آبادی‌بزچلوئی و عباس باورسائی به‌خاطر همکاری‌های صمیمانه برای تهیهٔ نقشه‌ها و طرح‌ها سپاسگزاریم.

مشارکت درصدی نویسندگان

درصد مشارکت نگارندهٔ اول ۶۰ و نگارندهٔ دوم ۴۰ درصد بوده است. در این پژوهش جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای و اسناد با نگارندهٔ اول و بررسی‌های میدانی به‌عهدهٔ نگارندهٔ دوم بوده است. نگارش نوشتار به صورت ترکیبی و با هم‌فکری هر دو انجام شده است.

تعارض منافع

نگارندگان برای هیچ‌یک از قسمت‌های پژوهش، وجهی از شخص ثالث (دولتی، تجاری، بنیاد و...) دریافت ننموده‌اند. هم‌چنین هیچ‌گونه انتشار که در حال انجام، داوری و یا ثبت شده، مربوط به این اثر را درحال انجام نداشته و از هیچ‌گونه آزمایش میان‌رشته‌ای استفاده ننموده‌اند.

پی‌نوشت

۱. دراطراف شهر فعلی آستانه سه روستا وجود دارد که در محل به‌نام «قلعهٔ حاجی‌ها یا قلعهٔ آقاحمید»، «قلعهٔ عباس‌آباد» و «قلعهٔ بالمون یا بالمان» خوانده می‌شوند.

۲. عمادالدین شیخ‌الحکمائی که در قرائت این کتیبه با نگارندگان همکاری داشته، «الدمانخیر الکرخی» که یاقوت حموی در معجم‌الدبا از آن یاد کرده را به‌عنوان بانی خانقاه پیشنهاد داده است.

3. Savanj
4. Seven
5. Balman
6. Aghran

۷. mo§ta'kele کسانی‌که مال مردم را به‌زور تصرف کنند.

کتابنامه

- قرآن‌کریم
- ابن‌المستوفی، شرف‌الدین ابی‌البرکات المبارک بن احمد اللخمی الاربلی، (۱۹۸۰م). تاریخ اربل. جلد دوم، بغداد: دارالرشید للنشر.
- ابن‌بطوطه، محمد بن عبدالله، (۱۴۱۷). رحلهٔ ابن‌بطوطه. به‌کوشش: عبدالهادی تازی، مغرب: رباط.
- اذکائی، پرویز، (۱۳۶۷). فرمانروایان گمنام. جلد یکم، تهران: مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی موقوفات دکتر محمود افشار.
- اصطخری، ابی اسحق ابراهیم بن محمد الفارسی، (۲۰۰۴). المسالک و الممالک. تحقیق: محمد جابر عبد العال حینی، قاهره: الهییه العامه لقصور الثقافه
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان، (۱۳۴۵). روزنامه اعتمادالسطنه. به‌کوشش: ایرج افشار، تهران: نشر امیرکبیر.
- افتخاری، یوسف، (۱۳۹۸). «نقش سکه‌ها در بازشناسی جایگاه شهر کرج‌ابودلف در فاصلهٔ سال‌های ۳۲۴-۳۲۱ هـ.ق.». مطالعات ایران‌شناسی، ۵ (۱۳) (ویژه‌نامهٔ استان مرکزی): ۸۱-۶۹.
- افشاری، مهران، (۱۳۸۲). مقدمه بر فتوت‌نامه‌ها و رسائل خاکساریه. تهران: پژوهشگاه علوم‌انسانی و مطالعات فرهنگی.
- افلاکی، شمس‌الدین‌احمد، (۱۳۶۲). مناقب‌العارفین. به‌کوشش: تحسین یازیجی، تهران: دنیای کتاب.
- آلوسی، عادل‌کامل، (۱۳۹۸ ق./ ۱۹۷۸ م.). الربط البغدادیهٔ فی‌التاریخ و الخطط. جلد هفتم، بغداد: المورد.
- باستانی‌پاریزی، محمدابراهیم، (۱۳۵۳). «اشاره ای به گرفتاری‌های قائم‌مقام در یزد و کرمان». یغما، ۲۷ (۳۱۰: ۳۱۸): ۷۰۲-۶۹۲.
- باغبان‌ماهر، سجاد، (۱۳۹۳). «کتیبه‌های اسلامی، آذربایجان در سده‌های پنجم و ششم هجری و تصحیح و بازخوانی برخی از آن‌ها». دانش هنرهای تجسمی، ۲ (۱): ۱۱-۱.
- بناکتی، داود بن محمد، (۲۰۰۷). روضة اولی‌الباب فی معرفةالتواریخ و الانساب المشهور بتاریخ بناکتی. تعریب: محمدعبدالکریم علی، قاهره: المرکز القومی للترجمه.
- جدیدی، ناصر، (۱۳۹۵). «تصوف و تشیع از واگرائی تا هم‌گرائی». پژوهشنامهٔ تاریخ، ۱۱ (۴۲): ۱۱۰-۹۵.
- جنیدشیرازی، ابوالقاسم، (۱۳۲۸). شد الازار. به‌کوشش: محمد قزوینی و عباس اقبال‌آشتیانی، تهران: چاپخانه مجلس.
- جیریایی، مهدی، (۱۳۹۷). جغرافیای تاریخی کرج‌ابودلف. تهران: نشر اردهال.

حموی بغدادی، یاقوت، (۱۳۶۲). برگزیدهٔ مشترک یاقوت حموی. ترجمهٔ محمدپروین گنابادی، چاپ دوم، تهران: نشر امیرکبیر.
- خزائلی، علیرضا، (۱۳۸۵). «معرفی شهر گمشدهٔ کرج‌ابودلف در اثری جغرافیایی از محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه». مجلهٔ دانشکده ادبیات و علوم‌انسانی دانشگاه اصفهان، ۲ (۴۴ و ۴۵): ۸۷-۷۱.
- خواجه‌گیر، علیرضا؛ و میرزاوند، عبدالله، (۱۳۹۶). «تأثیرپذیری متقابل مکتب تصوف و فتوت و نقش و کارکرد پیر». پژوهش‌های ادب عرفانی، ۱۱ (۱۴: پیاپی ۳۵): ۸۸-۶۷.
- شراهی، اسماعیل؛ و صدیقیان، حسین، (۱۳۹۵). سکه‌های طلای عباسی و اغالبه کرج‌ابودلف (شهر آستانه شازند). تهران: نشر علم و دانش.
- شفیعی‌کدکنی، محمدرضا، (۱۳۸۳). «راه‌های انتشار یک شعر در قدیم». بخارا، ۳۶: ۶۱-۳۵.
- شفیعی‌کدکنی، محمدرضا، (۱۳۹۳). درویش ستیهنده (ازمیراث عرفانی شیخ‌جام). تهران: نشر سخن.
- شیخ‌الحکمایی، عمادالدین، (۱۳۹۸). «اوراق سنگین (۳)». بخارا، ۲۴ (۱۳۴): ۴۵۲-۴۴۵.
-رضائی‌باغ‌بیدی، حسن، (۱۳۹۳). سکه‌های ایران در دورهٔ اسلامی از آغاز تا برآمدن سلجوقیان. تهران: انتشارات سمت.
- دهگان، ابراهیم، (۱۳۴۲). گزارشنامه یا فقه‌اللغه فی‌اسامی امکنه در مطلع کتاب کرجنامه یا تاریخ آستانه. اراک: چاپخانه موسوی.
- عباسی، حجت‌الله، (۱۳۸۶). شهر باستانی آستانه. تهران: نشر آروَن.
- عبادی، منصور، (۱۳۴۷). التصفیهٔ فی‌احوال المتصوفهٔ. به‌کوشش: غلامحسین یوسفی، تهران: بنگاه ترجمه و نشرکتاب .
- فوریه، ژوانس، (۱۳۸۵). سه سال در دربار ایران. ترجمهٔ عباس اقبال‌آشتیانی، تهران: نشر علم.
- قدامه بن جعفر، (۱۳۷۰). الخراج و صنعه الکتابه. ترجمهٔ حسین قره‌چانلو، تهران: نشر البرز.
- قشیری، عبدالکریم، (۱۳۶۱). رسالهٔ قشیریه. ترجمهٔ کهن فارسی، به‌کوشش: بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- قزوینی، زکریا بن محمد، (۱۳۸۰ق.). آثارالبلاد و اخبارالعباد. بیروت: دار صادر.
- قمی، حسن بن محمد بن حسن، (۱۳۶۱). تاریخ قم. ترجمهٔ حسن بن علی بن حسن عبدالملک قمی در ۸۰۵ هـ.ق.، تحقیق: سیدجلال‌الدین تهرانی، تهران: نشر طوس.
- قیومی‌بیدهندی، مهرداد؛ و سلطانی، سینا، (۱۳۹۳). «معماری گم‌شده: خانقاه درخراسان سده پنجم». مطالعات معماری ایران، ۶: ۸۵-۶۵.
- کبیری، احمد، (۱۳۶۲). «گزارش بررسی و شناسایی آثار سربند». تهران: مرکز اسناد پژوهشکدهٔ باستان‌شناسی کشور (منتشرنشده).
- کیانی، محسن، (۱۳۶۹). تاریخ خانقاه در ایران. تهران: طهوری.
- گنابادی، ملاعلی، (۱۳۸۵). رسالهٔ صالحیه. تهران، انتشارات حقیقت.
- محمدبن‌منور (۱۳۶۶). منتخب اسرارالتوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید. انتخاب آقای احمد بهمنیار برای دبیرستان‌ها، تهران:چاپخانه مجلس.
- محمد پادشاه، (۱۳۳۵). فرهنگ آنندراج. به‌کوشش: محمد دبیرسیاقی، تهران: نشر خیام.
- مستوفی، حمدالله بن ابی‌بکر، (۱۳۶۴). تاریخ گزیده. اهتمام: عبدالحسین نوایی، تهران: نشر امیرکبیر.
- مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد، (۱۴۱۱). احسن‌التقاسیم فی معرفةالاقالیم. چاپ الثالث، قاهره: مکتبه مدبولی.

- نسفی، عزیز بن محمد، (۱۳۸۸). الانسان کامل. تصحیح: ماریژان موله، تهران: طهوری.
- نظمی‌افشار، محمدصادق، (۱۳۸۳). «شازند شهری به قدمت تاریخ». معماری و شهرسازی جستارهای شهرسازی، ۹: ۷۷-۶۸.
- نعمتی، محمدرضا، (۱۳۸۰). «پژوهش و گمانه‌زنی به‌منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم تپهٔ باستانی ابودولف (استان مرکزی، شهر آستانه)». اراک: مرکز اسناد اداره کل میراث‌فرهنگی استان مرکزی (منتشرنشده).
- نفیسی، سعید، (۱۳۴۳). سرچشمهٔ تصوف در ایران. تهران: کتاب‌فروشی فروغی.
- نیکلسن، (۱۳۶۳). تاریخ تصوف. به‌نقل از: ارمغان خانقاه محمدتقی رهبر، تهران: نشر توفان.
-یعقوبی، احمد بن اسحاق، (۱۳۵۶). البلدان. ترجمهٔ محمدابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

- Abasi, H., (2007). *Shahr-e Bastan-i Astane.* Tehran: Arvan publication. (In Persian)
- Aflaki, S. M., (1983). *Manaqib al-Arefin.* by: Iraj Afshar, Tehran: Donyaye ketab. (In Persian)
- Afshari, M., (2003). *Moghadam-e bar Fotovatnameha and Rasael-i Khaksarieh*. Tehran: Pazhoohesh gah olom ensani and motaleat -e farhangi publication. (In Persian)
- Alosi, A. K., (1978). *Al-Rabt Al-baghdadih fi tarikh-i Valkhat.* vol. 7, Baghdad: Almord. (In Persian)
- Azkaei, P., (1988). *Farmanravayan-i Gomnam.* vol. 1, Tehran: Iraj Afshar publication. (In Persian)
- Baghban Maher, S., (2014). "Islamic inscriptions of Azerbaijan in the 5th and 6th centuries A. H. and correcting and rereading some of them". *Danesh-i Honarha-ye Tajasomi,* 2(1): 11-1. (In Persian)
- Banakati, A. S., (2007). *Tarikh-i Banakati.* Cairo: Al-markaz al-Ghoumi Leltarjomah. (In Persian)
- Dehgan, E., (1963). *Gozareshname ya Feqh Al-Loghat fi Asami-ye Amkane Dar Matla-e Karajname ya Tarikhe Astaeneh.* Arak: Mousavi publication. (In Persian)
- Etemad al-Saltanah, M. H., (1966). *Rozname-i Etemad al-Saltanah.* Tehran: Amirkabir publication. (In Persian)
- Feuvrier, J., (2006). *Se Sal dar Darbar-i Iran*. Tranaslated by: Abas Ighbal Ashtiani Tehran: Elm publication. (In Persian)
- Gibb, H. A. R. & Kramer, J. H., (1960-2004). "Zawia". *Encyclopaedia Dictionary Islam Muslim World.* 13: 11500-11520.
- Gonabadi, M. A., (2007). *Risale Salehi-ye.* Tehran: Haghighat publication. (In Persian)
- Hamawi Baghdadi, Y., (1983). *Bargozid-i Moshtarek-i Yaqut Hamawi.* Transleted by: Mohamad Parvin Gonabadi. Tehran: Amirkabir publication. (In Persian)
- *Hudud Al-Alam,* (1983). by Manuchehr Sotoudeh, Tehran: Tahuri publication. (In Persian)

- Ibadi, M., (1968). *Al-Tasfiye fi Ahval-e Al-Mutasavefe.* Tehran: Bongahe Tarjom-e and Nashre Ketab. (In Persian)

- Ibn Almostofi, S. H., (1980). *Tarikh-i Arbal.* vol. 2, Baghdad: Dar Al-Rashid publication. (In Persian)

- Ibn Battute, M. A., (1996). *Rahle Ibn Battute.* by: Abdolhadi Tazi, Moroco: Robat. (In Persian)

- Iftekhari, Y., (2019). "The role of coins in recognizing the location of the city of Karaj Abu Dolf between the years 321-324 A.H.". *Motalet-i Iran Shenasi,* 5(13): 81-69. (In Persian)

- Jadidi, N., (2016). "Sufism and Shiism from divergence to convergence". *Pazhoheshnam-i Tarikh,* 11(42): 110-95. (In Persian)

- Jiryayie, M., (2018). *Joghrafiy-ye Tarikhi –i Karaj Abu Dolaf.* Tehran: Safir Ardahal Publication.

- Joneyd Shirazi, A., (1949). *Shad al-Azar.* Tehran: Majles publication. (In Persian)

- Kabiri, A., (1983). "Report on the investigation and identification of Sareband Historical Monuments". unpublished. (In Persian)

- Khajegir, A. & Mirzavand, A., (2017). "The mutual influence of the school of Sufism and Futovat and the role and function of Pir". *Pazhoheshha-ye Adab-e irfani,* 14(35): 88-67. (In Persian)

- Khazaeli, A., (2006). "Introduction of the lost city of Karaj Abu Dolof in a geographical work by Mohammad Hassan Khan Etemad-ul-Sultaneh". *Daneshkade Adabiat wa olomensan-i Danesgah-i Isfahan,* 2(44 & 45): 87-81. (In Persian)

- Kiani, M., (1990). *Tarikh-i Khanqah dar Iran.* Tehran: Tahuri. (In Persian)

- Maqdesi, A. M. ibn-A. ibn-A. B. al-B. al-Š., (1990). *Ahsan al-Taqasim fi Marifat al-Aqalim.* Cairo: Maktabe Medbuli. (In Persian)

- Mohamad Padeshah, (1956). *Farhang-i Anandraj.* Tehran: Khayam publicion. (In Persian)

- Muhammad ibn Monavvar, (1942). *Montahkab-e Asrar Al-Towhid fi Maghamat Al-Sheikh Abi Saeed.* Tehran: Majlis publication. (In Persian)

- Mustawfi Qazvini, H., (1985). *Tarikh-i Guzide.* by: Abdolhosein Navaei, Tehran: Amirkabir publiction. (In Persian)

- Nafisi, S., (1964). *Sarcheshem-i Tasawouf dar Iran.* Tehran: Ketabforoshi Fouroghi. (In Persian)

- Nasafi, A., (2009). *Al-Insan ul-kamel.* edited by: Maghiran Mole, Tehran: Tahuri publictiaon. (In Persian)

- Nazmi Afshar, M. S., (2004). "Shazand is as old as history". *Jostarha-ye Shahrsazi,* (9): 77-68. (In Persian)

- Neamati, M. R., (2001). "Research and speculation in order to determine the area and propose the sanctuary of the ancient hill of Abu Dolaf". Archives of Cultural Heritage of Markazi Province (unpublished). (In Persian)

- Qayomi Bidhendi, M., (2014). "Lost architecture: Khanqah in Khorasan in 5th century". *Motaleat-i Meamari Iran,* (6): 85-65. (In Persian)

- Qazvini, Z., (1960). *Asar al-bilad and Akhbar al-Ibad.* Beirut: Dar Sader. (In Persian)

- Qoddamat Ibn-J., (1991). *Al-kharaj wa Soneh Al-katabe.* Translated by: Hosein ghare chanlo, Tehran: Alborz publication. (In Persian)

- Qomi, Hasan Ibn Muhammad Ibn Hasan, (1982). *Tarikh-i Qom.* Tehran: Tous publication. (In Persian)

- Qushayri, A., (1983). *Resal-e Qushayriye.* Tehran: Elmi and Farhangi publication. (In Persian)

- Rezaei Baghbidi, H., (2014). *Iranin Coins in Islamic Period from the Beginning to the Rise of the Seljuq.* Tehran: Samt publication. (In Persian)

- Shafiei Kadkani, M. R., (2004). "The ways of publishing a poem in ancient times". *Bokhara*, (36): 61-35. (In Persian)

- Shafiei Kadkani, M. R., (2017). *Darvish-i Satihandeh.* Tehran: Sokhan publication. (In Persian)

- Sharahi, E. & Sedighian, H., (2019). *Abassid and Aghlabid Coins of Karaj Abu Dolaf.* Tehran: Elm and Danesh publction. (In Persian)

- Sheykh al-Hokamaei, E., (2019). "heavy paper (3)". *Bokhara*, 24(134): 452-445. (In Persian)

- Yaghoubi, A. ibn-I., (1977). *AL-Buldan.* Translated by: Mohamad Ibrahim Ayati, Tehran: Bongah-i tarjome wa nashr-i Ketab. (In Persian)